

סוגיה נ: מצת מצוה (6): הגדרת לחם

רקע

התורה הגדירה מצה כ"לחם עוני", ולכן היכולת לצאת במצה ידי חובה מותנת בהגדרתה כ"לחם". המושג לחם אינו מושג בלעדי למצות מצה, אלא קיים בשני תחומים נוספים:

- הפרשת חלה. ב. ברכות - ברכת המוציא וברכת המזון.
- לחם רגיל מאופיין בארבעה דברים, שלושה מאפיינים פיזיים, ומאפיין רביעי תפקודי:
 - עשוי מחמשת מיני דגן.
 - בלילה עבה - הבצק של לחם הוא בצק סמיך שאינו ניתן למזיגה.
 - אפיה בתנור.
- מזון בסיסי, שאינו נאכל לבדו, משמש כעיקר הסעודה, ושאר המאכלים מלפתים אותו.

המאפיין הראשון הכרחי. מה הדין לגבי שלושת המאפיינים האחרים, האם הם הכרחיים, או שניתן להסתפק רק בחלקם? סוגיית הגמ' דנה במאפיין השלישי. הראשונים משלימים דיון זה, ודנים גם במאפיין השני. [המאפיין הרביעי משמעותי לענין ברכת המוציא, ואינו משמעותי לעניינינו, ולכן לא נעסוק בו].

מקורות

- משנה חלה פ"א משניות ד-ו
- לז. - לז: "ת"ר הסופגנין והדובשנין... אמר לי רוב עניים עושין כן"
- ב. תוס' פסחים ד"ה דכולי, "... ואין סברא לחלק בין מים לשמן"
- רא"ש סי' טו-טז, "תנן התם הדובשנין והסופגנין... מברך על לחם אחר ואח"כ אכלה"
- טור יו"ד סי' שכט, "אין חיוב חלה... וכן מסקנת א"א הרא"ש ז"ל"
- ג. רמב"ם הל' ביכורים פ"ו הל' יב-יג
- הל' חמץ ומצה פ"ו ה"ו
- ד. שו"ע סי' תסא סע' ב-ג ומשנה ברורה

משנה חלה פרק ראשון משניות ד-ו

משנה ד. אלו חייבין במעשרות ופטורין מן החלה, האורז, והדוחן, והפרגין, והשומשמין, והקטניות, ופחות מחמשת רבעים בתבואה, והסופגנין, והדובשנין, והאסקריטין, וחלת המשרת, ומדומע, פטורין מן החלה.

פירוש

אורז, דוחן, פרגין, שומשמין וקטניות פטורים מחלה כיוון שאינם מחמשת מיני דגן, ורק עיסה מחמשת מיני דגן מוגדרת כלחם.

פחות מחמשת רבעים בתבואה פטורה מחלה כיוון שאין לה שיעור חיוב.

סופגנין [רש"י: עשויין כספוג. רמב"ם: ריקקי מצות], דובשנין [רש"י: מטוגנין בדבש. רמב"ם: נילוש בדבש], אסקריטין [רש"י: עשויין כצפחית שלשין עיסתן רכה מאוד] וחלת המשרת [גמ': עיסה שחלטו אותה במים] פטורים מחלה כיוון שאינם מוגדרים כלחם. מהמשנה אינו ברור האם אינם מוגדרים כלחם מפני בלילתם, שהיא בלילה רכה, או מפני שבשולו ולא נאפו. הגמ' בסוגייתנו אומרת שהאפשרות השניה היא הנכונה.

מדומע, חולין שהתערב בתרומה, ופטור מחלה כיוון שתרומה פטורה מחלה.

משנה ה. עיסה שתחלתה סופגנין וסופה סופגנין פטורה מן החלה. תחלתה עיסה וסופה סופגנין, תחלתה סופגנין וסופה עיסה, חייב בחלה. וכן הקנובקות חייבות.

פירוש

סופגנין אינו לחם, ופטור מחלה. עיסה שתחילתה או סופה נעשתה כלחם, חייבת בחלה, עיסה שגם בתחילתה וגם בסופה לא נעשתה כלחם, פטורה מחלה.

נחלקו הראשונים מהו "תחילתה" ומהו "סופה":

ר"ת: "תחילתה" = סוג העיסה, האם עיסה עבה כלחם, או בלילה רכה כסופגנין.

"סופה" = סוג בישול. אפיה כלחם, או בישול כסופגנין.

רמב"ן: "תחילתה" = כוונתו בשעת הלישה, האם לאפות או לבשל.

"סופה" = המעשה בפועל, האם בישל את העיסה או אפה אותה.

משנה ו. המעיסה, בית שמאי פוטרין ובית הלל מחייבין. החליטה, בית שמאי מחייבין ובית הלל פוטרין.

פירוש

מעיסה וחליטה הם קמח שחלטו אותו במים רותחין, ולשו אותו בתוכם. מעיסה שיצקו את הקמח על המים הרותחין, וחליטה שיצקו את המים הרותחין על הקמח. הגמ' מפרשת שאין הברד דיני בין שני המקרים, אלא שני תנאים שנו משנה זו, אחד סובר שבית שמאי פוטרין במעיסה ובחליטה ובית הלל מחייבין, ותנא שני שונה להיפך שבית שמאי מחייבין ובית הלל פוטרין.

טור סי' שכט

אין חיוב חלה אלא בלחם דכתיב [במדבר ט"ו] באכלכם מלחם הארץ לפיכך הסופגנין העשויין כספוג רכיכים רכים [י"ג: "ריקקין דקין"] והדובשנים והסקריטין והן מטוגנין בדבש פטורים מן החלה ועיסה שבלילתה רכה ובשלה במים או טגנה בשמן פטורה אבל אם אפאה בתנור או אפאה במחבת בלא שמן והרתיה תחילה ואח"כ הדביק בו העיסה לכ"ע חייבת אבל אם הדביק ולבסוף הרתיה בזה פליגי רשב"ל פוטר ור"י מחייב ור"ח פוסק כרשב"ל ורב אלפס כר"י וכן הוא מסקנת א"א הרא"ש ז"ל ובלבד שלא ע"י משקין ועיסה שבלילתה עבה שבשלה במים או טגנה בשמן כתב

ר"ת שחייבת דכבר נתחייב בשעת גילגול ור"ש כתב דאפי' העושה עיסה גמורה אם דעתו לבשלה או לטגנה פטורה אבל אם בשלה ולא היה בדעתו לבשלה אלא לשה סתם ואח"כ נמלך לבשל חייבת וכ"כ הרמב"ם שהכל הולך אחר דעת האדם כיצד העושה עיסה ותחלתו וסופו על דעת סופגנין פטורה גלגלה על דעת עיסה ונמלך לעשותה סופגנין חייבת שכבר נתחייבה משעת גילגול גלגלה על דעת סופגנין ונמלך שלא לעשות סופגנין אלא עיסה סתם חייבת וכן מסקנת א"א הרא"ש ז"ל

הסבר הסוגיה

"הסופגנין והדובשנין והאסקריטין... פטורין מן החלה". [חלה פ"א מ"ד]

המשנה אומרת שסופגנין, דובשנין ואסקריטין פטורים מהחלה, ואינה מסבירה האם הפטור נובע מהחומרים המרכיבים מוצרים אלו [הוספת דבש, שמן וכדו', בשונה מלחם שרגילים לעשותו מקמח ומים בלבד], סוג העיסה [בלילה רכה, שניתן למוזגה. בשונה מלחם שנעשה מבלילה עבה], או סוג הבישול [בישול בסיר, בשונה מלחם שרגילים לאפותו בתנור].

הגמ' מביאה מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בנקודה זו. גם רבי יוחנן וגם ריש לקיש מודים שפטור סופגנין מחלה נובע מהגורם השלישי, סוג הבישול, ונחלקו מהי האפיה המשמעותית לחיוב חלה:

"אמר ריש לקיש הללו מעשה אילפס הן ורבי יוחנן אמר מעשה אילפס חייבין והללו שעשאן בחמה". לדעת ריש לקיש אפיה בתנור משמעותית לחיוב חלה. עיסה שהתבשלה, נצלתה או נאפתה מחוץ לתנור אינה חייבת בחלה [הגמ' מוסיפה שריש לקיש מודה, שאפיה בטבון וכדו', שמרתיח ולבסוף מדביק, וזה לאפיה בתנור]. רבי יוחנן חולק, ולדעתו אפיה בתנור, אינה משמעותית לחיוב חלה, גם מעשה אלפס חייב בחלה, ורק אפיה בחמה פוטרת מחיוב חלה. הראשונים [ר"י בתוס' ד"ה דכולי, ר"ש בפירוש למסכת חלה פ"א מ"ה, ועוד ראשונים] מוסיפים על פי הירושלמי, שר' יוחנן חולק על ריש לקיש רק אם העיסה נאפתה ללא משקה, אבל אם העיסה התבשלה במשקה, התוצר אינו חייב בחלה.

רוב הראשונים פוסקים כרבי יוחנן [תוס' ד"ה דכולי מביא את הר"ח הפוסק כריש לקיש]. לפיכך, עיסה שהתבשלה במשקה, או נאפתה בחמה, פטורה מחלה, עיסה שנאפתה, בין בתנור ובין בקדרה ללא משקה, חייבת בחלה.

למדנו מהסוגיה בפסחים שסוג הבישול משמעותי להגדרת לחם, ויש הבדל מהותי בין אפיה ללא משקה לבישול במשקה. לא למדנו מהסוגיה בצורה ברורה האם סוג הבישול הוא תנאי הכרחי ליצירת שם לחם, או שאינו תנאי הכרחי, ובמקרים מסויימים אף מוצר מבושל מוגדר כלחם. במילים אחרות, האם יכולה להיות עיסה מבושלת המוגדרת כלחם, או שניתן לקבוע בצורה חד משמעית, שכל עיסה מבושלת אינה מוגדרת כלחם?

הראשונים נחלקו בשאלה זו. מחלוקתם נובעת מפרשנות שונה של משנה במסכת חלה. המשנה [פ"א מ"ה] אומרת: "עיסה שתחלתה סופגנין וסופה סופגנין פטורה מן החלה. תחלתה עיסה וסופה סופגנין תחלתה סופגנין וסופה עיסה חייבת בחלה".

הראשונים נחלקו בפירוש המושג "סופגנין". לכל הראשונים המאפיין של "סופגנין" הוא בישול בנוזל. מחלוקתם היא האם "סופגנין" מאופיין גם בסוג העיסה. ר"ת [פסחים לז: ד"ה וכולין] סובר ש"סופגנין" מאופיין בבלילה רכה. הרמב"ן [הל' חלה דף כו:] סובר ש"סופגנין" נעשה מבלילה עבה [הרמב"ן מוכיח מלשון המשנה "עיסה", שמדובר רק בבלילה עבה, בלילה רכה אינה נקראת לדעתו "עיסה"]. הטור [יו"ד ס"י שכט, כך משמע גם ברא"ש פ"ב ס"י טז] סובר, ש"סופגנין" אינו מאופיין בסוג הבלילה, והוא יכול להיות בין מבלילה עבה ובין מבלילה רכה.

ממחלוקת בפירוש המושג "סופגנין" נובעת מחלוקת בפירוש המונחים "תחילתה" ו"סופה". לדעת ר"ת, שלמושג "סופגנין" יש שני מאפיינים, גם סוג העיסה וגם סוג הבישול, ניתן לפרש, ש"תחילתה" מתייחס לסוג אחד [סוג העיסה], ו"סופה" לסוג השני [סוג הבישול]. לדעת הרמב"ן והטור, שלמושג "סופגנין" מאפיין אחד בלבד [סוג הבישול], חייבים לפרש "תחילתה וסופה" בדרך אחרת.

ר"ת סובר שאין מפרישים חלה מסופגנין, כיוון שיש בסופגנין תרתי לגרעותא. עיסת סופגנין היא בלילה רכה ולא עבה כבלילת לחם, וסופגנין מבושלים ואינם נאפים כלחם. המשנה מחדשת שאם יש רק חדא לגרעותא, מפרישים חלה.

ר"ת מפרש, ש"תחילתה" פירושו סוג העיסה. "סופה" פירושו סוג האפיה. "תחילתה סופגנין" = בלילה רכה, "תחילתה עיסה" = בלילה עבה. "סופה סופגנין" = בישול, "סופה עיסה" = אפיה. לדעת ר"ת חייבים בחלה באחת משתי אפשרויות: או שהעיסה היא בלילה עבה, אפילו כשהתבשלה בנוזלים, או שהעיסה נאפתה, אפילו שהיא בלילה רכה.

לדעת הרמב"ן והטור, "תחילתה" אינו יכול להתייחס לסוג העיסה, כיוון שסופגנין אינו מתאפיין בסוג העיסה אלא רק בסוג הבישול, לפיכך הם מפרשים את המושגים "תחילתה וסופה" בדרך אחרת. לדעתם "תחילתה" = מחשבתו המקורית, "סופה" = הדבר שנעשה בפועל. הרמב"ן והטור סוברים שחייבים בחלה בשני מצבים, או שהעיסה נאפתה, למרות שלא התכוון בשעת גלגול לאפותה [תחילתה סופגנין וסופה עיסה], או שהתכוון לאפותה למרות שבפועל היא התבשלה בנוזלים. [תחילתה עיסה וסופה סופגנין].

שיטת הרמב"ן ושיטת הטור זהות, חוץ מנקודה אחת, שבה הם נחלקו. הם נחלקו בבלילה רכה שנאפתה בתנור. לדעת הרמב"ן, רק בלילה עבה חייבת בחלה, בלילה רכה אינה חייבת בחלה. הטור סובר, שהנאפה בתנור הרי הוא לחם, בין אם עשוי מבלילה עבה ובין אם עשוי מבלילה רכה.

נסכם מהם התנאים ההכרחיים לחיוב חלה לפי שלוש שיטות הראשונים:

א. ר"ת: מספיק תנאי אחד לחייב בחלה, או בלילה עבה או אפיה [אפילו בקדרה] ללא משקה.

ב. טור: חייבים בחלה רק כשהיתה אפיה ללא משקה. סוג העיסה אינו משמעותי לחיוב חלה.

ג. רמב"ן: חייבים בחלה רק כששני התנאים מתקיימים, גם בלילה עבה וגם אפיה ללא משקה [אמנם אם דעתו היתה לקיים את שני התנאים, ולבסוף נמלך, כיוון שחל חיוב בשעת גלגול העיסה, החיוב אינו פוקע].

נחזור לשאלה שבה פתחנו, האם יכולה להיות עיסה מבושלת המוגדרת כלחם? לדעת הרמב"ן והטור התשובה היא חד משמעית, עיסה מבושלת אינה מוגדרת כלחם. לדעת ר"ת עיסה מבושלת יכולה להיות מוגדרת כלחם. בלילה עבה מוגדרת כלחם אף במקרה שמבשלים אותה במשקה [ר"ת מפרש את מחלוקת ר' יוחנן וריש לקיש בבלילה רכה, ולכן כשעשאה באלפס, היא פטורה מחלה לדעת ריש לקיש].

ממחלוקת הראשונים בחיוב חלה ניתן ללמוד על הגדרת לחם:

לדעת הרמב"ן יש שני תנאים הכרחיים להגדרת לחם: א. בלילה עבה. ב. אפיה ללא נוזלים.

לדעת הטור יש תנאי אחד הכרחי להגדרת לחם: אפיה ללא נוזלים [אכן, הרמב"ן והטור מחייבים בחלה, כשדעתו היתה לאפות, למרות שבפועל בישל בנוזלים, אבל שם נראה בפשטות, שכיוון שחל עליו חיוב בזמן גלגול העיסה, החיוב אינו פוקע, בשינוי כוונתו המקורית]. סוג העיסה אינו משמעותי להגדרת לחם.

הגדרת לחם לשיטת ר"ת אינה חד משמעית, והיא תלויה בשתי דרכים שניתן לפרש מדוע לשיטתו חייבים בחלה גם כש"תחילתה עיסה וסופה סופגנין" וגם כש"שתחילתה סופגנין וסופה עיסה":

א. ר"ת מסכים עם הרמב"ן והטור, שחיוב חלה תלוי ב"שם לחם". הוא חולק עליהם בהגדרת לחם. לדעתו, יש שני מגדירים של "שם לחם", בלילה עבה היא מגדיר אחד, ואפיה היא מגדיר שני. לחם הוא עיסת חמשת מיני דגן שנאפתה, או בלילה עבה של חמשת מיני דגן שהתבשלה.

ב. ר"ת מסכים עם הרמב"ן והטור, שרק מוצר הנאפה בתנור מוגדר כלחם. הוא חולק עליהם בחיוב חלה, לדעתו, כל לחם חייב בחלה, אבל לא רק לחם חייב בחלה. לדעת ר"ת יש שני מחייבים בחלה: לחם חייב בחלה, שנאמר "מלחם הארץ תרימו תרומה לה", ועיסה חייבת בחלה, שנאמר: "ראשית עריסותכם חלה תרימו תרומה". בלילה עבה חייבת בחלה מדין "ראשית עריסותכם", ואפיה חייבת בחלה מדין: "לחם הארץ".

נפקא מינה בין שני ההסברים הללו הוא לגבי מצות מצה [אם חלט את העיסה במים. כשמבשל במים העיסה מחמיצה בבישול] ולגבי ברכת המוציא. לפי ההסבר הראשון, שלדעת ר"ת בלילה עבה מוגדרת כלחם אפילו אם בישלו אותה בנוזל, ניתן לצאת בה ידי חובת מצת מצוה, וניתן לברך עליה המוציא. לפי ההסבר השני, שלדעת ר"ת בלילה עבה המבושלת בנוזל אינה מוגדרת כלחם, וחיובה בחלה הוא מפני שהיא "ראשית עריסותכם", לא ניתן לצאת בה

ידי חובת מצת מצוה, ולא ניתן לברך עליה ברכת המוציא [עיין רא"ש סי' יג, שלא יוצאים בלילה עבה חלוטה במים, כיוון שאינה "לחם עוני"].

מתוס' [ברכות לז: ד"ה לחם] משמע, שר"ת עצמו התלבט בשתי הדרכים הללו. בתחילה הוא סבר כדרך השניה, ולכן הוא פסק שאין מברכים המוציא על בלילה עבה המבושלת בנוזל, ולבסוף הוא חזר בו ואימץ את הדרך הראשונה. בתוס' בסוגייתנו מובאת רק שיטת ר"ת לאחר שחזר בו.

סיכום

נחלקו הראשונים בהגדרת לחם:

רמב"ן: לחם הוא בלילה עבה הנאפית ללא משקין.

טור: לחם הוא דבר הנאפה ללא משקין, ללא קשר לסוג העיסה.

ר"ת: לחם הוא דבר הנאפה ללא משקה, או בלילה עבה המבושלת במים.

הלכה

להלכה, השו"ע [יו"ד סי' שכט סע' ב-ג] פוסק כשיטת הטור, שתנאי הכרחי לחיוב חלה, הוא אפיה ללא משקה. הש"ך [סק"ד] מביא שהרבה פוסקים סוברים כר"ת, ולכן יש להפריש חלה ללא ברכה, מעיסה שעומדת להתבשל במשקה.

לענין ברכת המוציא פוסק השו"ע [סי' קסח סע' יג]: אפילו דבר שבליילתו [פירוש לישת הקמח במים] עבה, אם בשלה או טגנה אין מברך עליה המוציא, אפילו שיש עליה תוריתא דנהמא ואפילו נתחייבה בחלה, דברכת המוציא אינו הולך אלא אחר שעת אפייה; ויש חולקין ואומרים דכל שתחילת העיסה עבה, אפילו ריככה אח"כ במים ועשאה סופגין [פירוש עיסה שלשה ועשאה כמין ספוג] ובשלה במים או טגנה בשמן, מברך עליהם המוציא [ונהגו להקל], וירא שמים יצא ידי שניהם, ולא יאכל אלא ע"י שיברך על לחם אחר תחלה.

לענין מצת מצוה, דין בלילה עבה שנחלטה במים אינו רלוונטי, כיוון שאנו פוסקים שאסור לחלוט בפסח, מחשש חמץ [וראינו גם את הרא"ש הסובר שמצה זו אינה "לחם עוני"].

השו"ע [סי' תסא סע' ב] פוסק כר' יוחנן שניתן לאפות מצת מצוה בין בתנור, בין באלפס ובין על גבי הקרקע. למעשה הוא פוסק שצריך להסיק ולבסוף להדביק, כדי שהעיסה לא תחמיץ.